

Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.),
ΣΙΩΠΗΡΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ,
εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, 462 σελ.

Αλεξάνδρα Μπακαλάκη

ΟΙ ΣΙΩΠΗΡΕΣ Ιστορίες συγκεντρώνουν οκτώ άρθρα, τα περισσότερα από τα οποία γράφτηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 από φεμινίστριες ιστορικούς που προέρχονται από διάφορες χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία και Η.Π.Α.). Μολονότι τα επιμέρους θέματα και οι προσεγγίσεις τους διαφέρουν, τα κείμενα συγκλίνουν ως προς το ότι διερευνούν όψεις της παρουσίας των γυναικών και μορφές των έμφυλων σχέσεων σε κοινωνίες του παρελθόντος. Ταυτόχρονα αναζητούν τα αίτια του αποκλεισμού των γυναικών και των σχέσεων των φύλων από το πεδίο της ιστοριογραφίας. Περισσότερο ή λιγότερο ρητά το καθένα εμπεριέχει μια κριτική αποτίμηση των αναπαραστάσεων των γυναικών οι οποίες κυριαρχούν σε επιμέρους σχολές ή πεδία της «κεντρικής» ή «γενικής» ιστορίας, αλλά και σε προγενέστερες ή σύγχρονες θεωρήσεις που επικεντρώνονται στις γυναίκες και στο φύλο. Οι αποτιμήσεις αυτές θεμελιώνουν θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις που αφορούν τα βασικά ερωτήματα στα οποία θα πρέπει να εστιάσει η ιστορική έρευνα, τους τόπους όπου οι ιστορικοί θα πρέπει να αναζητήσουν τις πηγές τους και κυρίως τους τρόπους σκέψης και τις αναλυτικές κατηγορίες που θα πρέπει να αναθεωρήσουν, να αξιοποιήσουν ή να συγκροτήσουν προκειμένου να ερμηνεύσουν τα ευρήματά τους. Ακόμα, τα ίδια τα άρθρα παρουσιάζουν ιστορικό ενδιαφέρον, καθώς αντιπροσωπεύουν διαφορετικές στιγμές στην προβληματική για τις γυναίκες ως υποκείμενα της ιστορίας και αντικείμενα της ιστορικής έρευνας. Την ιστορία που συγκροτούν και την ιστορία στην οποία εγγράφονται αφηγείται το εισαγωγικό κείμενο των επιμελητριών, Ξαναγράφοντας το παρελθόν: Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών. Παρουσιάζει τα κείμενα, τα συσχετίζει μεταξύ τους, τα εντάσσει στις ιστοριογραφικές παραδόσεις και τις κατευθύνσεις των φεμινιστικών αναζητήσεων που κυριαρχούν στις χώρες όπου γράφτηκαν και τα συνδέει με ευρύτερες θεωρητικές τάσεις που κατέχουν κεντρική θέση στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές σπουδές τις τελευταίες δεκαετίες. Πρόκειται για έναν πολύ κατατοπιστικό οδηγό για την ανάγνωση των άρθρων, ένα πολύτιμο έργο υποδομής –αναφέρομαι στο κείμενο αλλά και στον πλούτο των βιβλιογραφικά τεκμηριωμένων και σχολιασμένων αναφορών σε θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις και συζητήσεις μεταξύ ιστορικών που περιλαμβάνεται στις Σημειώσεις– και μια ιστοριογραφική πρόταση για την αφήγηση της μέχρι τώρα διαδρομής της ιστορίας των γυναικών. Η παρουσίαση της Έφης Αβδελά και της Αγγέλικας Ψαρρά είναι διεξοδικότατη, και έτσι θα σταθώ μόνο σε κάποιες σκέψεις που αφορούν ορισμένες επικαλύψεις και συγκλίσεις μεταξύ των άρθρων – ζήτημα στο οποίο επικεντρώνεται και η εισαγωγή.

Οι επιμελήτριες εξηγούν ότι ένας από τους βασικούς λόγους που επέλεξαν τα συγκεκριμένα άρθρα είναι ότι αντανακλούν διαφορετικές ιστοριογραφικές παραδόσεις αλλά και εκδοχές της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής που κυριαρχούν στους χώρους όπου γράφτηκαν. Πράγματι, οι συγγραφείς διαφέρουν τόσο ως προς τον θεωρητικό και μεθοδολογικό τους προσανατολισμό αλλά και ως προς τις πολιτικές επιπτώσεις τις οποίες περισσότερο ή λιγότερο ρητά επιθυμούν να έχει η δουλειά τους, και η ιστορία των γυναικών και του φύλου γενικότερα μέσα στον ακαδημαϊκό χώρο και έξω από αυτόν. Συχνά οι διαφορετικές αποτιμήσεις τους σχετικά με τη μέχρι τώρα πορεία της ιστορίας των γυναικών οδηγεί σε προτάσεις ριζικά αντίθετες. Για παράδειγμα, η Τζάνα Πομάτα θεωρεί ότι η τελετουργία και ο συμβολισμός αποτελούν προνομιακά πεδία για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι έμφυλες σχέσεις αναπαρίστανται, ρυθμίζονται και βιώνονται σε διάφορες κοινωνίες. Αντίθετα, η Ντανιέλ Βολντμάν και οι γαλλίδες συν-συγγραφείς της πιστεύουν ότι η εστίαση στο συμβολικό επίπεδο και η «πολιτισμική προσέγγιση» του φύλου γενικότερα εύκολα μπορεί να οδηγήσει στη συγκάλυψη των συγκρούσεων, στο πλαίσιο των οποίων οι γυναίκες ενεργοποιούνται ως υποκείμενα που επιδιώκουν και αξιοποιούν αντισταθμίσματα για τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα και την πολιτική ή αντιστέκονται σ' αυτόν.

Διαφορές μεταξύ των κειμένων απορρέουν επίσης από το γεγονός ότι οι συγγραφείς διαλέγονται με διαφορετικές εξω-ιστορικές θεωρίες και προσεγγίσεις όπως η ψυχανάλυση (Σάλι Αλεξάντερ), η ανθρωπολογία και η βιολογία (Τζάνα Πομάτα), και ο μεταδομισμός (Τζόουν Σκοτ). Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι η θετική αποτίμηση της Πομάτα για τις βιο-κοινωνικές προσεγγίσεις και η προσδοκία της για μια γόνιμη όσμωση μεταξύ ιστορίας και βιολογίας σε αντιδιαστολή με την κατηγορηματική άποψη της Γκίζελα Μπोक, σύμφωνα με την οποία η επίκληση βιολογικών όρων απειλεί την αυτονομία του κοινωνικού και συνεπώς η βιολογία ενδιαφέρει την ιστορίαμόνον ως κοινωνικο-πολιτισμική κατασκευή, δηλαδή ως αντικείμενο μελέτης.

Δεδομένων των πολλαπλών θεωρητικών προσεγγίσεων που συνυπάρχουν στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές σπουδές, κοινές αναφορές στο ίδιο εξω-ιστορικό επισημονικό πεδίο δεν συνεπάγονται βέβαια και κοινές επιλογές ως προς επιμέρους απόψεις και θεωρήσεις. Έτσι, ενώ τόσο η Πομάτα όσο και η Βολντμάν κ.ά. αναφέρονται στην ανθρωπολογία, η πρώτη εκτιμά ότι συμβολικές προσεγγίσεις, όπως αυτή της Mary Douglas, επιτρέπουν να αναθεωρήσουμε την ιδέα ότι η σταθερότητα των συμβολικών πρακτικών και κατηγοριών με τις οποίες συνδέονται οι γυναίκες συνιστά

μια απουσία της ιστορίας, και άρα να κατανοήσουμε τις διαδικασίες που συνετέλεσαν ώστε οι γυναίκες και οι εμπειρίες τους να μείνουν στο παρασκήνιο της ιστορίας. Αντίθετα, η Βολντμάν και οι συν-συγγραφείς της ταυτίζουν σε μεγάλο βαθμό την έκφραση στο συμβολισμό με μια στατική και «ειρηνική» οπτική, η οποία αναδεικνύει τη συμπληρωματικότητα ως βασικό χαρακτηριστικό των σχέσεων των φύλων υποβαθμίζοντας την ανισότητα και τον ρόλο της βίας. Όμως, η διεπιστημονικότητα δεν συντελεί μόνο σε διαφοροποιήσεις αλλά και σε δυνάμει τουλάχιστον συγκλίσεις. Έτσι, για παράδειγμα, η θεωρία των δικτύων που η Πομάτα προτείνει θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει μεθοδολογική αφετηρία για την αναθεώρηση της εικόνας των γυναικών ως παθητικών αντικειμένων της ανδρικής δράσης, η οποία, σύμφωνα με την Βολντμάν και τις συν-συγγραφείς της πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα της ιστορίας των γυναικών. Σύμφωνα με την Πομάτα, η έννοια του «δικτύου σχέσεων» αποτελεί πολύτιμο αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι άνδρες και οι γυναίκες προσανατολίζονται στο κοινωνικό περιβάλλον, προσλαμβάνουν και επαναπροσδιορίζουν τα όρια και τις δυνατότητες των εαυτών τους και των άλλων και διαχειρίζονται τους ρόλους που καλούνται να παίξουν καθώς και τις σχέσεις τους με τους θεσμούς. Η ίδια πιστεύει ότι η έμφαση στις ποικίλες σταθερότητας και ισχύος σχέσεις στις οποίες συμμετέχουν οι άνδρες και οι γυναίκες συμβάλλει στον επαναπροσδιορισμό της αντίθεσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, αλλά και μεταξύ της συμμόρφωσης στην κοινωνική και πολιτισμική τάξη και της παρέκκλισης από αυτήν, της παθητικότητας και της δράσης. Γενικότερα ωστόσο, μολονότι τα περισσότερα άρθρα έχουν έναν διεπιστημονικό χαρακτήρα, η διεπιστημονικότητα αυτή καθαυτή δεν προτάσσεται πάντοτε ρητά ως συστατικό στοιχείο της φεμινιστικής προβληματικής στην ιστορία. Η περισσότερο ρητή επίκλησή της είναι αυτή της Πομάτα, η οποία εκτιμά ότι ο διαχωρισμός των επισημών και ο διαχωρισμός των φύλων αποτελούν ανάλογα αλλά και συναφή φαινόμενα, που θεμελιώνονται στην ιδεολογική αντίθεση μεταξύ πολιτισμού και φύσης. Συνεπώς η υπέρβαση των ορίων που χωρίζουν την ιστορία από την ανθρωπολογία και τη βιολογία αλλά και των ορίων μεταξύ των επιστημών γενικότερα είναι προϋπόθεση για την ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης. Αντίστροφα, ο σεβασμός αυτών των ορίων και οι περιορισμοί που επιβάλλονται απ' αυτόν έχει αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό του φεμινισμού σε εννοιολογικές κατηγορίες οι οποίες θα έπρεπε να αποτελούν αντικείμενο κριτικής ανάλυσης και όχι μεθοδολογικά εργαλεία.

Περισσότερο από τη διεπιστημονικότητα πάντως, το ζήτημα που άμεσα ή έμμεσα εμ-

φανίζεται ως πρόβλημα σε όλα σχεδόν τα κείμενα είναι αυτό που αφορά τους δεσμούς και τις συνέχειες μεταξύ της ιστορίας των γυναικών και του φύλου και της «κεντρικής» ή «γενικής» ιστορίας. Σε γενικές γραμμές οι παράμετροι με βάση τις οποίες το πρόβλημα τίθεται αφορούν από τη μια την προσδοκία ότι οι εξελίξεις στην ιστορία των γυναικών θα οδηγήσουν σε γενικότερες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναθεωρήσεις, που εκφράζεται αρχικά από την Τζόουν Κέλλυ, και από την άλλη το φόβο ότι η ενσωμάτωση της ιστορίας των γυναικών και του φύλου στη «γενική» ιστορία θα οδηγήσει στην άμβλυνση της πολιτικής της αιχμής και στην εξουδετέρωση της ιδιαίτερότητάς της, που εκφράζεται κυρίως από την Τζούντιθ Μπένετ. Το γεγονός ότι η θέση της Τζόουν Σκοτ σύμφωνα με την οποία το φύλο πρέπει να αποκατασταθεί ως αυτόνομη αναλυτική κατηγορία στην ιστορία γενικά προκάλεσε οξείες αντιδράσεις που έφτασαν κοντά στη μορφή για προδοσία είναι ενδεικτικό της πολιτικής σημασίας που αποδίδεται στο ζήτημα αλλά και της συναισθηματικής φόρτισης που επιδέχεται.

Η ανάλυση των εναλλακτικών προσεγγίσεων θα έπρεπε βεβαίως να λάβει υπόψη τη χρονική απόσταση που τις χωρίζει. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 η Κέλλυ διαλέγεται με τον μαρξισμό, ενώ μια δεκαετία αργότερα η Αλεξάντερ και η Σκοτ, εμπνέονται από την ψυχανάλυση και τον μεταδομισμό. Ακόμα, τόσο το γεγονός ότι η Σκοτ παρακάμπτει τις πολιτικές επιπτώσεις που θα έχει η υιοθέτηση της κατηγορίας του φύλου για τις γυναίκες και την ιστορία τους μέσα και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο όσο και οι ενδοιασμοί της Μπένετ προϋποθέτουν τις εξελίξεις που μεσολάβησαν στον αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο από την εποχή της δημοσίευσης του άρθρου της Κέλλυ, δηλαδή τη θεσμική αποδοχή της ιστορίας των γυναικών και την αποδυνάμωση των δεσμών της με τη φεμινιστική ιστορία. Από την άλλη ωστόσο, οι διαφορετικές αυτές τοποθετήσεις θα μπορούσαν να ερμηνευτούν και ως εκφράσεις του διλήμματος μεταξύ της ιδότητας ή της διαφοράς, του διαχωρισμού ή της ενσωμάτωσης, το οποίο κατέχει μια διαχρονικά κεντρική θέση στον φεμινισμό – κατά την Αλεξάντερ μάλιστα αντιπροσωπεύει το σημαντικότερο ζήτημα της φεμινιστικής πολιτικής στρατηγικής.

Η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά παρατηρούν ότι οι περισσότερες αφηγήσεις της ιστορίας των γυναικών και του φύλου υιοθετούν ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο η ιστορία αυτή έχει διανύσει μια ευθύγραμμη ανοδική πορεία. Αρετή της δικής τους ιστοριογραφικής πρότασης είναι ότι αποφεύγει ένα τέτοιο σχήμα και τη συγκατάβαση που αυτό συνεπάγεται ως προς την αξιολόγηση της σημασίας και της εμβέλει-ας των «πρώτων προσεγγίσεων» της δεκα-

ετίας του '70. Αντίθετα, ακολουθεί μια γενεαλογική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία μεταγενέστερα ερωτήματα και θεωρητικές επεξεργασίες προοιωνίζονται από παλιότερα. Ωστόσο, στην πρώτη κιόλας σελίδα της Εισαγωγής επισημαίνεται ότι «η ιστορία των γυναικών συνιστά ενιαίο πεδίο». Πιστεύω ότι μολονότι αυτές οι θεωρήσεις της ιστορίας των γυναικών δεν αποκλείουν η μία την άλλη, οι οπτικές γωνίες που προϋποθέτουν, διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους.

Η εικόνα της ιστορίας των γυναικών και του φύλου ως πορείας προϋποθέτει κυρίως την έμφαση στους διαφορετικούς όρους με τους οποίους τίθενται κάθε φορά τα ζητήματα, δηλαδή μια εγρήγορση ως προς μετατοπίσεις και αλλαγές. Πραγματικά μια τέτοια οπτική γωνία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μέσα σε εικοσιπέντε χρόνια έχουν μεσολαβήσει σημαντικές εξελίξεις. Η αμφισβήτηση των οικουμενικών κατηγοριών και των υπερβολικά γενικευτικών ερμηνευτικών αρχών, η αποδέσμευση του φύλου από τις βιολογικές του αναφορές, η έμφαση στην υποκειμενικότητα και στους τρόπους με τους οποίους αυτή συγκροτείται, η κριτική αναθεώρηση διχοτομικών εννοιών και η επικράτηση της λογικής των συσχετίσεων στη μελέτη των έμφυλων ταυτοτήτων και συμβολισμών είναι ίσως ανάμεσα στις κυριότερες από αυτές. Οι εξελίξεις αυτές φαίνεται να είναι παράλληλες αλλά και να διαπλέκονται με αντίστοιχες ανακατατάξεις που συντελέστηκαν σε άλλους γνωστικούς χώρους, όπως για παράδειγμα στην ανθρωπολογία. Ακόμα, ορισμένες από αυτές, όπως η έμφαση στις διαφορές που υπάρχουν στο εσωτερικό κοινωνικών κατηγοριών ή οι προσπάθειες υπέρβασης του διλήμματος μεταξύ της διεκδίκησης της ισότητας ή της διαφοράς, φαίνεται να σχετίζονται επίσης με διεργασίες που συντελέστηκαν στον ευρύτερο φεμινιστικό χώρο αλλά και σε άλλα κινήματα που επικεντρώνονται στην πολιτική της ταυτότητας. Η θεώρηση της ιστορίας των γυναικών και του φύλου ως ενιαίου πεδίου προϋποθέτει την έμφαση στα συμφραζόμενα μέσα στα οποία γράφτηκαν καθώς και την έμφαση στην πολυφωνία και την αντιπαράθεση διαφορετικών απόψεων ως συστατικό στοιχείο της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής και τέλος την αυθαίρετη ίσως παραδοχή ότι εικοσιπέντε χρόνια μπορούν να θεωρηθούν μικρό χρονικό διάστημα. Οι ιστορικοί θα έβρισκαν ίσως μια τέτοια σκοπιά λιγότερο οικεία ή εύλογη. Στις επισημάνσεις της Πομάτα, της Βολντμάν κ.ά. και της Μπένετ ότι η συγκρότηση της ιστορίας ως προόδου είναι κάτι που είναι συχνά δύσκολο για τους ιστορικούς να αποφύγουν, θα πρόσθετα ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι δυσκολίες είναι ίσως ακόμα μεγαλύτερες λόγω των πολιτικών προσδοκιών με τις οποίες η ιστορία των γυναικών συνδέθηκε στις αρχικές τουλάχιστον φάσεις της.

Νομίζω ωστόσο, ότι η εικόνα της ιστορίας των γυναικών ως πορείας δεν αναιρεί την εικόνα της ως ενιαίου πεδίου. Πιστεύω λοιπόν ότι οι εικόνες αυτές μπορούν να αποτελέσουν η κάθε μια ένα πρίσμα μέσα από το οποίο να αναγνωρίσει κανείς καθαρότερα την προοπτική της άλλης. Η εφαρμογή μιας ιστοριογραφικής σκοπιάς στην ίδια την ιστορία έχει μεγάλο ενδιαφέρον και μπορεί να διδάξει πολλά σε μη ειδικούς – ανθρώπους που προέρχονται από άλλες σπουδές στο πλαίσιο των οποίων η φεμινιστική προβληματική φαίνεται να έχει ακολουθήσει συγκρίσιμες διαδρομές. Αντίστοιχα, η σκοπιά του ενιαίου πεδίου επιτρέπει να σχετικοποιήσουμε την εικόνα της ιστορίας των γυναικών ως μιας διαδρομής με σαφώς οριοθετημένους ενδιάμεσους σταθμούς. Από τη σκοπιά της έμφασης στις αλλαγές που συντελέστηκαν στο εσωτερικό της ιστορίας των γυναικών και του φύλου η θεωρήσή του ως ενιαίου πεδίου φαίνεται ίσως ανιστόρητη και υπερβολικά μετριοπαθής στο βαθμό που υποβαθμίζει την πρόοδο και υπογραμμίζει την επικάλυψη ή και την επανάληψη. Έτσι, για την Τζόουν Σκοτ (σ. 305), η οποία ασκεί κριτική στην «άχρονη ιδιότητα» που η Αλεξάντερ προσδίδει στον ανταγωνισμό των φύλων ακολουθώντας τον Λακάν, καθώς και στην «πληκτική μονοτονία» της αντίθεσης μεταξύ αντρών και γυναικών που αναδεικνύει η ψυχολογική προσέγγιση της Γκίλιγκαν, μια τέτοια θεώρηση θα συντελούσε στη διαιώνιση μιας ουσιοκρατικής αντίληψης για τα φύλα. Κυρίως επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τις πολλαπλές διαφορετικές θεωρητικές τάσεις αλλά και εννοιολογήσεις βασικών αναλυτικών κατηγοριών που συνυπάρχουν σε διαφορετικά κείμενα αλλά και συχνά λανθάνουν στα ίδια άρθρα και που κατά τη γνώμη μου δεν μπορούν να αποδοθούν σε ιστορικούς παράγοντες. Τόσο οι συγγραφείς όσο και οι επιμελήτριες των *Σιωπηρών Ιστοριών* υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες και οι άνδρες δεν αποτελούν οικουμενικές κατηγορίες. Ωστόσο, η διαπίστωση ότι στην ιστορία των γυναικών και του φύλου δεν υπάρχει πια θέση για οικουμενικές θεωρήσεις θα φαινόταν ίσως λίγο υπερβολική – άλλωστε η ίδια αυτή η διαπίστωση συνιστά μια οικουμενική παραδοχή. Πολλές από τις συγγραφείς των άρθρων προκρίνουν θεωρητικές παραδοχές και εννοιολογικές κατηγορίες που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στη μελέτη ποικίλων συμφοραζομένων. Μια τέτοια κατηγορία είναι η «πατριαρχία» όπως την χρησιμοποιεί η Μπένετ. Οι γενικεύσεις και οι συγκρίσεις μεταξύ έμφυλων σχέσεων σε διάφορα πολιτισμικά και ιστορικά πλαίσια δεν προϋποθέτουν αναγκαστικά την παραδοχή ότι σε κάποιο βαθμό τα φύλα συνιστούν οικουμενικές κατηγορίες. Εξίσου όμως δεν συντελούν αυτονόητα στην αναίρεσή της. Ακόμα, η άρνηση της οικουμενι-

κότητας φαίνεται να είναι σχετική ως προς τους περιορισμούς που επιβάλλει. Έτσι, για παράδειγμα, το γεγονός ότι η Πομάτα θεωρεί την αναζήτηση των καθολικών πλάγι, δεν την εμποδίζει να διαπιστώσει (και νομίζω πολύ σωστά) ότι οι γυναίκες εκφράζονται περισσότερο μέσω του σώματος, ότι εγκαταλείπουν τον σωματικό έλεγχο ευκολότερα και ότι χρησιμοποιούν περισσότερο υπόρρητους κώδικες επικοινωνίας από ότι οι άνδρες. Οι χρήσεις πολλαπλών και ενδεχομένων αντιφατικών εκδοχών της έννοιας της οικουμενικότητας, αντιφάσεις ως προς το περιεχόμενο της έννοιας της οικουμενικότητας είναι ιδιαίτερα έντονες στις περιπτώσεις όπου οι συγγραφείς χρησιμοποιούν έννοιες, θεωρίες και κατηγορίες από άλλες, μακρινές από την ιστορία επιστήμες, όπως η ψυχανάλυση ή η βιολογία. Έτσι, για παράδειγμα, η Πομάτα (σ. 217) μιλάει για την «αναμφισβήτητη νευροφυσιολογική βάση που συνδέει το θηλασμό με τη σεξουαλική απόλαυση», ενώ η Αλεξάντερ (σ. 253) αναφέρεται στην ψυχχαναλυτική έννοια της επιθυμίας ως συστατικό στοιχείο της υποκειμενικότητας και της ταυτοποίησης, και βεβαιώνει ότι ο ανταγωνισμός των φύλων είναι «μια αναπόδραστη πτυχή στη διαδικασία της πρόσκτησης της έμφυλης ταυτότητας». Πιθανόν θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει ότι στο πλαίσιο τη βιολογίας η έκλυση της οξειτοκίνης, ορμόνης η οποία προκαλεί συσπάσεις στη μήτρα που συνδέονται με τη διέγερση των θηλών, αναφέρεται σε μια οικουμενική διαδικασία ή ότι στο πλαίσιο της λακανικής ψυχανάλυσης η επιθυμία αναφέρεται σε οικουμενικά φαινόμενα τα οποία αφορούν το ασυνείδητο. Κάτι τέτοιο όμως θα προϋπέθετε βαθιά γνώση των σχετικών επιστημονικών παραδόσεων, και πάντως δεν είναι καθόλου αυτονόητο. Πιθανόν λοιπόν ο δανεισμός εννοιών και παραδοχών από άλλους γνωστικούς κλάδους συμβάλλει στη συνύπαρξη πολλαπλών εννοιολογήσεων του οικουμενικού. Οι συγγραφείς των *Σιωπηρών Ιστοριών* επίσης συγκλίνουν ως προς την παραδοχή ότι κατηγορίες που σε ορισμένα τουλάχιστον συμφοραζόμενα θεωρούνται αντίθετες μεταξύ τους (όπως δημόσιο και ιδιωτικό, εργασία και οικογένεια κ.λπ.) πρέπει να συνεξετάζονται και να αναλύονται ως προς την ενότητά τους ή ως προς την ιεραρχική σχέση που συνδέει τα μέρη που τις αποτελούν. Ωστόσο, παρά τις κριτικές που διατυπώνονται προς προηγούμενες προσεγγίσεις οι οποίες ταύτιζαν ή συσχέτιζαν τα φύλα με άλλες δυαδικές κατηγορίες, θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι τέτοιες κατηγορίες απουσιάζουν εντελώς από τα άρθρα των *Σιωπηρών Ιστοριών*. Το γεγονός ότι πολλές από τις συγγραφείς αμφισβητούν τη χρησιμότητα δυαδικών αντιθέσεων όπως εκείνων που αναφέρονται στο δημόσιο και το ιδιωτικό ή στη φύση και τον πολιτισμό δεν

τις εμποδίζει να επικαλούνται άλλες, όπως αυτές που αναφέρονται στο «κοινωνικό» και το «συμβολικό» ή στην «εμπειρία» και τον «λόγο», συχνά μάλιστα καθιστώντας τις γόνιμες αναλυτικές κατηγορίες. Τέλος, η διαπίστωση ότι οι αντιθέσεις αυτές συνιστούν πολιτισμικές κατασκευές, το περιεχόμενο και η λειτουργία των οποίων προσδιορίζονται από τα συμφοραζόμενα αναιρεί βεβαίως την υπόστασή τους ως οντολογικών κατηγοριών. Ωστόσο, δεν αναιρεί και τη σημασία τους ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσλαμβάνουν και συγκροτούν την πραγματικότητα. Υποθέτω ότι μια τέτοια σημασία έχει και η έννοια του βιολογικού φύλου (σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό), και ίσως γι' αυτό, παρά τις επανειλημμένες διατυπώσεις της για τη φύση του φύλου ως κοινωνικο-πολιτισμικής κατασκευής και για την ανάγκη της πλήρους αποδέσμευσης του φύλου από τις βιολογικές του αναφορές, η Γκίτζελα Μπικ επιτρέπει (ή παραβλέπει) στον εαυτό της τη χρήση του «βιολογικού φύλου», έστω για μια φορά (σ. 447). Γενικότερα, διαβάζοντας τις *Σιωπηρές Ιστορίες* είχα την αίσθηση μιας αγωνίας για την αποσαφήνιση εννοιών και αναλυτικών εργαλείων και από την άλλη μιας περισσότερο ή λιγότερο γόνιμης δημιουργικής, συγκρητικής ή διευρυμένης χρήσης τους. Κάτι τέτοιο δεν είναι ίσως παράδοξο δεδομένου ότι η σαφήνεια των όρων και των ορισμών συμβάλλει στην κατανόηση των φαινομένων που μελετούμε, αλλά ορισμένες φορές τουλάχιστον μπορεί να την εγκλωβίσει σε υπερβολικά αυστηρά όρια και να την οδηγήσει σε προβλέψιμες ερμηνευτικές εφαρμογές. Κάτι ανάλογο νομίζω ότι συμβαίνει και με τη συνύπαρξη διαφορετικών θεωρητικών και επιστημολογικών παραδοχών. Η παραδοχή ότι η ιστορική (όπως και οποιαδήποτε άλλη γνώση) δεν μπορεί παρά να είναι μερική συνυπάρχει από τη μια με την αποδοχή της διεπιστημονικότητας ως μεθοδολογικού μέσου προς μια πληρέστερη κατανόηση των φαινομένων και από την άλλη με την άποψη ότι επιστήμες όπως η βιολογία ενδιαφέρουν την ιστορία μόνο ως αντικείμενα μελέτης της. Το ενδιαφέρον της συνύπαρξης δεν έγκειται τόσο στο ασύμπτωτο αυτών των θέσεων όσο στον τρόπο με τον οποίο η μία εγκαλεί την άλλη και λειτουργεί ως πλαίσιο του διακυβεύματός της. Αντίστοιχα, νομίζω ότι η αμφισβήτηση των ορίων μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών παραδόσεων έχει λειτουργήσει ως πλαίσιο για την παραγωγή ολοένα και περισσότερων κειμένων τα οποία επιχειρούν να οριοθετήσουν διάφορες επιστήμες και επιμέρους πεδία, όπως και η επίγνωση ότι η γνώση δεν μπορεί παρά να είναι μερική έχει λειτουργήσει ως πλαίσιο για τους ολοένα και γοργότερους ρυθμούς αύξησης της επιστημονικής παραγωγικότητας, και αντίστροφα. Γενικότερα, πιστεύω ότι οι *Σιωπηρές Ιστο-*

ρίες είναι ένα πλούσιο βιβλίο, ακριβώς επειδή αποτυπώνει την ιστορία των γυναικών και του φύλου τόσο ως διαδρομή όσο και ως ενιαίου πεδίου στο εσωτερικό του οποίου συνεχίζονται να διεξάγονται πολλές επιμέρους συζητήσεις. Η διαδρομή αυτή και οι συζητήσεις δεν αφορούν βέβαια μόνο τους ιστορικούς. Κρίνοντας από τον εαυτό μου, πιστεύω ότι οι μη ειδικοί αναγνώστες του βιβλίου θα βρουν πολλές αφορμές για να σκεφτούν ή να ξανασκεφτούν αυτό που η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά θεωρούν κεντρικό ζήτημα, τι σημαίνει το φύλο για τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο και, πιο συγκεκριμένα, να σκεφτούν για το τι μπορεί να σημαίνει η θέαση του κόσμου από τη σκοπιά του φύλου (και αντίστροφα) για τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί εξιστορούν και αφηγούνται τις ιστορίες τους. Μολονότι το βιβλίο δεν απευθύνεται αποκλειστικά σ' αυτούς, είμαι βέβαιη ότι οι ιστορικοί θα αναγνωρίσουν ακόμα περισσότερες.

Κωνσταντίνος Τσπσελίκης, Δημήτρης

Χριστόπουλος (επιμ.),

ΤΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,

εισαγωγή: Χρήστος Ροζάκης, εκδ. Κριτική,

σειρά: Έθνη-πολιτική-ισορροπία,

Αθήνα 1997, 461 σελ.

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος

ΜΕΤΑ την ημερίδα που διοργάνωσε στους Δελφούς με θέμα *Ελλάδα, Ευρώπη, Μειονότητες* (1-3 Νοεμβρίου 1996), ο σχολιαζόμενος συλλογικός τόμος αποτελεί την δεύτερη δημόσια εμφάνιση του «Κέντρου Μειονοτικών Ομάδων» (ΚΕΜΟ). Αστική εταιρία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, το ΚΕΜΟ φιλοδοξεί να προωθήσει την διεπιστημονική έρευνα των μειονοτικών ομάδων και γλωσσών, δηλαδή ενός θέματος που εξακολουθεί στη χώρα μας να παραμένει για πολλούς ταμπού, αν όχι «απαγορευμένο». Ο τόμος περιλαμβάνει κατατοπιστικό πρόλογο των επιμελητών για το ΚΕΜΟ και τους σκοπούς του, εισαγωγή του Χρ. Ροζάκη και δέκα αυτοτελείς μελέτες από διάφορες οπτικές. Προηγείται η μελέτη ενός κατ' εξοχήν ειδικού στον κλάδο, του *Χρήστου Γιακουμόπουλου*, για τις προσπάθειες που καταβάλλονται στην Ευρώπη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, για την προστασία των μειονοτήτων. Με κύριο φορέα το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι προσπάθειες αυτές αποβλέπουν πρωτίστως στο να διαμορφώσουν ένα νέο δικαϊκό σύστημα προστασίας, ώστε να ενισχυθεί ο πολυεθνικός και πλουραλιστικός χαρακτήρας των υφιστάμενων κρατών-εθνών και να αποτραπεί η δημιουργία λλιπούτιων και, ως εκ τούτου, θνησιγενών νέων κρατικών σχημάτων. Έως σήμερα, κυριότερος καρπός των προσπαθειών αυτών υπήρξε η σύμβαση-πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων (1994). Στην πράξη, ωστόσο, εξ ίσου αν όχι ακόμη σημαντικότερη υπήρξε η αύξουσα ευαισθητοποίηση των δικαιδοτικών οργάνων του Στρασβούργου μπροστά στις λιγότερο ή περισσότερα προφανείς παραβάσεις των δικαιωμάτων των μελών μειονοτικών ομάδων από τα κράτη-μέλη. Δείγμα της ευαισθητοποίησης αυτής ο ήδη μακρύς κατάλογος των ελληνικών υποθέσεων στο Στρασβούργο, τις οποίες ο συγγραφέας παρουσιάζει κατά τρόπο ευσύνοπτο και κατανοητό και σε μη νομικούς. Οι υπόλοιπες εννέα μελέτες του τόμου αναφέρονται στην «εσωτερική» πλευρά του ζητήματος, δηλαδή στην κατάσταση των μειονοτήτων στην Ελλάδα σήμερα. Η προσέγγιση επιχειρείται σε τρία επίπεδα: Το *εμπειρικό*, το *ερμηνευτικό* και το *δεοντολογικό*. Στο *εμπειρικό επίπεδο*, με την ιστορική διάσταση του θέματος ασχολούνται οι συμβολές του *Γιάννη Μηλιού* και της *Λένας Διβάνη*. Τις συμπληρώνουν τα κεφάλαια των *Βασ. Γούναρη* για τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας, *Λάμπρου Μπαλτσιώτη* για την εκπαίδευση των μειονοτικών στην Θράκη, και της *Ελένης Σελλά-Μάζη* για την διγλωσσία και τις ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα. Με στέρηση τεκμηρίωση σε αρχειακές πηγές και συστηματική επεξεργασία του σχετικού υλικού, οι μελέτες αυτές προάγουν πρωτίτως τη γνώση σε ένα πεδίο